

СЛИКАНИ УКРАС СРПСКИХ ПОЗНОСРЕДЊОВЕКОВНИХ РУКОПИСА (1371–1459)

ЈАДРАНКА ПРОЛОВИЋ

Замах и веома висок уметнички ниво који је српска књижна илуминација досегла у доба тројице последњих Немањића, одржао се и у првим деценијама након пропасти Царства. Из тог периода потиче, по свему судећи, и најраскошније украшена и до данас очувана српска књига XIV века. Реч је о *Минхенском српском ѱсалтиру*, чији водени знаци показује највећу подударност са примерима из периода 1370–1372. године.¹ Због тога би тај рукопис требало датовати управо у то време.² И палеографске одлике указују на исти временски период. Именом непознати писар свакако је припадао кругу најбољих хиландарских калиграфа. Осим тога, и минијатуре су стилски удаљене од меког моделовања, израженог већ од краја XIV века, и више одговарају струјањима сликарства шездесетих и седамдесетих година истог столећа (сл. 365).

У вези са местом настанка рукописа свакако треба веровати кир Генадију, који је у XVI веку забележио да је књига писана на Светој Гори. Неспретно сročен запис овог монаха, у коме се помиње и Цариград, изазивао је недоумицу код ранијих истраживача, који су га као непоуздан, па и ирелевантан, углавном одбацивали.³ Вероватно је да се Генадије ослањао на неки изгубљен, можда оригиналан, запис и да указивање на Цариград има везе са пореклом предлошка који су користили аутори *Минхенског ѱсалтира*. Према сачуваним записима, употреба грчких предложака

била је честа пракса хиландарских писара.⁴ У случају *Минхенског ѱсалтира* предлошак је користио српским сликарима, који, по свој прилици, нису имали искуства у украшавању таквих књига. Да је предлошак *Минхенског ѱсалтира* био управо цариградски рад потврђују и многи иконографски и стилски елементи слике, а пре свега висок степен класицизма.

Сликари *Минхенског ѱсалтира* су, претпоставља се, у свим појединостима задржали основну концепцију представа грчког рукописа, а само су ретке појединости уприличили по сопственим идејама. Утицај теологије из времена Палеолога, актуелна иконографија и одређени детаљи, заједно са склоностима за наративност, указују да је грчки предлошак био само неколико деценија старији и да је свакако настао у XIV веку. Код већег броја представа примећују се и старији модели, а они су, могло би се претпоставити, преузети из предложака којима су се служили цариградски мајстори.

Минхенски ѱсалтир је свакако рађен за угледног наручиоца. Будући да се на две минијатуре налазе хералдички симболи Лазаревића (fol. 33^v, 185^v), књига је вероватно рађена по наруџбини Лазара Хребељановића. Тропар који се пева за време службе венчања, а који прати псалм 45:8 (fol. 60^v), указује да је овај рукопис настао поводом нечијег венчања.⁵ Пошто је познато да се ћерка кнеза Лазара, Мара, око 1371. године удала за Вука Бранковића, могло би се претпоставити да је кнез овај псалтир наменио као свадбени поклон за своју кћер и будућег зета. То би објаснило и чињеницу да се књига касније налазила у поседу деспота Ђурђа Бранковића. Из руку српских Бранковића је очигледно доспела у њихову

¹ Најопширније о овом псалтиру са библиографијом: *Der serbische Psalter*; Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters*; Радојчић, *Минхенски српски ѱсалтир*, 277–285, сл. 1–3; Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатуре*, 45–47, 119–122, сл. 41–51 (копир).

² Игор Шевченко доноси све водене знаке, али се на крају ипак залаже за датовање рукописа у крај XIV века, док га Светозар Радојчић датује од 1396. до 1410. године, в. *Der serbische Psalter*, 40, 50, 297.

³ *Der serbische Psalter*, 51, 290.

⁴ О таквим записима из времена царства са старијом литературом: Мано-Зиси, *Хиландарски ѱисари*, 388.

⁵ *Der serbische Psalter*, 51, 105.

Сл. 365. Преображење Христово, Минхенски српски њсалѡир, БДБ, л. 116^в

задужбину, манастир Привина глава. Ако су у представи владара на минијатури „Све што дише нека хвали Господа” – Пс. 15:6 (fol. 185^r) приказане личности из српске историје, што би било у складу са византијском традицијом, онда су ту насликани кнез Лазар и Вук Бранковић, два моћна и богом изабрана обласна господара који су се и родбински повезали.

У другој половини XIV века појављују се и напредни уметници који наговештавају нови стил, карактеристичан у наредном столећу. У земљи српских деспота XV века доминирају и даље геометријски преплет и неовизантијски флорални тип орнамента. Приметан је истовремено и нов развојни ток, који ће бити од великог значаја за будућност украшавања књига. Тако се богато расцветало растиње шири и на маргине рукописа, са тенденцијом да уоквири текст са свих страна. Претеча таквих појава је украс *Беседа Исака Сирина* из 1390/1400. године (Београд, бр. МСПЦ 249).⁶

Српске минијатуре овог периода сведоче о поштовању старе иконографске традиције и даљем развоју стила, па меко обликовање и одређени сфумато карактеришу најрепрезентативнија остварења. Такав начин рада се примењује већ на минијатурама јеванђелиста у *Силоановом четворојеванђељу* Старе православне цркве у Сарајеву (бр. 218), које су настале крајем XIV или почетком XV века. Претпоставља се да је овај рукопис био намењен Милутиновој гробној цркви у Бањској, а писали су га хиландарски монаси Доситеј и Теодор, познатији као Инок из Далше. Они су касније радили и за деспота Стефана Лазаревића у моравској Србији.⁷ Инок из Далше исписао је вероватно 1428/29. године у Благовештењском манастиру код Ждрела једно јеванђеље у коме је оставио велики запис о невољама које је доживео у моравској Србији (Санкт Петербург, РНБ, F.I.N. 591). Талентовани сликар Радослав начинио је ту лирски топле минијатуре јеванђелиста, на којима су у пуном сјају изражена стилска стремљења XV столећа (сл. 367). Верује се да је исти уметник живописао и цркву манастира Каленића.⁸

⁶ Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатуре*, 122–123, сл. 53 (колон); Radojčić, *Stare srpske minijature*, 41, T. XXIII.

⁷ Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатуре*, сл. 54–55 (колон); Момировић, *Силоаново четворојеванђеље*, 99–108, сл. 1–21. Писаре је идентификовала: Васиљев, *Инок из Далше*, 399–402; еадет, *Непознати рукописи*, 463–468.

⁸ За рукопис са старијом библиографијом в. *Радослављево четворојеванђеље* (са поговором И. Шпадијер); Ђурић, *Слика Радослав*, 22–22; Симић-Лазар, *Каленић*, 283–285.

Сл. 366. Бој са Индијцима, Софијска српска Александрида, НБКМ, л. 127^v

Баш у то време, 1429. године, деспот Ђурђе Бранковић је издао у Жичи повељу светогорском манастиру Есфигмену, коју је један од најбољих сликара моравске Србије умешно украсио раскошним портретима деспота и његове породице.⁹ Ову уметничку, односно стилску линију следио је касније и сликар минијатуре са представом Јована Златоустог у рукопису извода Симеона Метафраста из времена око 1465. године (Chil. 400, сл. 368), делу Стефана

⁹ Ивић, Ђурић, Ђирковић, *Есфијменска повеља*; Војводић, *Владарски портрети српских деспота*, 78–80; Milanović, *Esphigmenoi Chrysobull*; Цветковић, *Есфијменска повеља*, 347–364.

Сл. 367. Јеванђелиста Јован са персонификацијом премудрости, *Радослављево јеванђеље*, РНБ, л. 4^г

Сл. 368. Свети Јован Златоусти, Метафраст Стефана Доместика, манастир Хиландар, Chil. 400, л. 4^v

Доместика, писара и музичара на двору деспота Ђурђа Бранковића.¹⁰

Један број минијатура XV века су дела мајстора слабијих способности, који су ипак познавали уметничка струјања сликарства негованог у српској деспотовини (*Софијска српска Александрида*, као и MS. slav. fol. 28 и MS. Wuk 6 из берлинске Државне библиотеке).¹¹

¹⁰ Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа*, 43/бр. 422; Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатуре*, 132–133, сл. 63–64 (колог), 168–169 (црно-бело); Проловић, *Сликани украси рукописа*, 307–308.

¹¹ Харисијадис, *Періаменини рукописи*, 187–193, сл. 18, 20; Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатуре*, 126, 128, сл. 156–157, 159–160 (црно-бело).

Због богатства свог украса нарочиту пажњу заслужује *Српска Александрида* из Народне библиотеке у Софији (бр. 771/381, сл. 366). Она има више илустрација појединих догађаја од београдског примерка илустроване Александриде, о којем је било речи у претходном поглављу, а повезана је у јединствену књигу са делимично илустрованом Причом о Троји.¹² Ове две целине писали су и минијатурама украсили различити мајстори, што не значи да су настале у различитим скрипторијама, јер се оба дела кодекса датују у време између 1433. и 1445. године. У исти временски период уклапају се и стилске одлике минијатура *Александриде*, рад сликара скромнијих способности. Прича о Троји је украшена са свега шест цртежа, али многа празна места са исписаним насловима показују да је знатно богатија илустрација била у плану. За разлику од ових мајстора, сликар минијатуре јеванђелисте *Ђуришкој четворојеванђеља* (НБС, Рс 7, четрдесете године XV века) ослањао се на стару традицију XIV stoleћа показавши западање у провинцијализам.¹³

Интересантну комбинацију слике и текста пружа Четворојеванђеље бр. 357 из Музеја Српске православне цркве у Београду (тридесете или четрдесете године XV века). Текст српског писара са орнаментиком моравског манира прате минијатуре приморског мајстора из Котора или Дубровника, који се иконографски ослањао на византијску традицију, али је слике стилизовао под јасним утицајем готичке уметности.¹⁴

* * *

Знатно другачије токове од оних у деспотовини имао је развој украса позносредњовековних босанских рукописа писаних старим српским језиком, ћиричним писмом. У неким од њих се појављују и

¹² Grabar, *Recherches sur les influences orientales*, 108–136, Т. XII–XVI; Радојчић, *Минијатуре у српским Александридама*, 138–154; Маринковић, *Српска Александрида*, 298–329; Ross, *Alexander Historiatus*, 45 (по. 72); Божков, *Българската историческа живопис*, 129–136, сл. 59–65; Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатуре*, 131–132, сл. 66–74 (колог); Маринковић, *Јужнословенски роман о Троји*, 9–66; Ringheim, *Eine altserbische Trojasage*.

¹³ Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, *Опис ћирилских рукописа*, 13–14 (бр. 8), Албум 93/сл. 90; Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатуре*, 124–125, сл. 158 (црно-бело).

¹⁴ Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, 268–270, сл. 165–167; Ђурић, *Готичко сликарство*, 50; Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатуре*, 130–131, сл. 45 (колог). Минијатуре су без основа уврштене у преглед бугарских рукописа (Джурова, *1000 години българска ръкописна книга*, сл. 240–241).

минијатуре на целој страници, а посебна одлика им је представљање симбола јеванђелиста, за шта паралеле постоје како у византијској уметности тако и на Западу. Орнаментално цртане и делимично колорисане минијатуре овог типа налазе се у *Койиџаре-вом јеванђељу* треће четвртине XIV века из Универзитетске библиотеке у Љубљани (бр. 24),¹⁵ а нешто касније и у *Врујочком (Грујићевом) јеванђељу* (fol. 123^v) с краја XIV или почетка XV века.¹⁶ Веза ова два рукописа огледа се и у њиховим заставицама, које су компоноване од идентичних мотива. *Койиџарево јеванђеље* је нешто раскошније, јер се ту налазе на посебној страници и ликови јеванђелиста. Они су смештени испод декоративних аркада, па по томе следе византијске моделе иако колорит, али и плошна обрада, указују и на западњачке утицаје. Занимљиво је да се сличан начин провинцијског представљања налази и у грчком рукопису број 149 из Атинске националне библиотеке (X–XI век), па је и једна карактеристична заставица у оба рукописа идентична.¹⁷

Представе симбола јеванђелиста на целој страници налазе се, такође, у потоњем *Никољском четијоројеванђељу* (Dublin, Chester Beatty Museum, W. 147, последња деценија XIV века, сл. 369)¹⁸ и њему блиском страдалом *Даничићевом четијоројеванђељу* (стара збирка НБС, бр. 92).¹⁹ Сличан концепт има и тзв. *Млејачки зборник* (Venezia, Biblioteca Marciana, Cod. or. 227/168, крај XIV или почетак XV века),²⁰ мада

поседује разноврснији сликани репертоар, пошто поред јеванђеља садржи и друге текстове. Наведени ћирилски рукописи имају више или мање и заставице и иницијале сличне онима у *Койиџаровом јеванђељу*, а неке минијатуре *Никољској* и *Млејачкој рукописи* показују уздизање изнад чисто декоративне плошности, компликованији цртеж, већи број детаља, а сликарски су свакако успешнији. *Никољско четијоројеванђеље* показује јачи утицај рашких скрипторија и источно-византијског начина изражавања, док мајстор *Млејачкој зборника* следи готичку традицију и само се орнаментални украс донекле ослањања на традицију ћирилских рукописа. Провинцијски карактер илуминације није могао да буде избегнут. Босанско друштво, иако у успону, ипак се налазило на периферији актуелних збивања, склоно архаизмима и тежем прихватању савремених утицаја.

* * *

У другој половини XV века српски илуминатори су се и даље ослањали на традицију облика дефинисану средином претходног столећа. Као пример истичу се заставице саздане од два или највише три велика повезана круга, као и оне квадратне, које захватају три четвртине странице (сл. 389, 437–438). Комбиноване са крупно исписаним насловом и великим иницијалом остављају место само за сам почетак текста. Ове последње, познате су нам из рукописа Владислава Граматика, писара из Новог Брда који је деловао од шесте до девете деценије XV века. Није искључено да се школовао у манастиру Ресави, чију је традицију спроводио пишући ресавским правописом. Могло би се претпоставити да је своје рукописе сам и украшавао, јер им је стил уједначен, мада су настали у различитим периодима и местима његовог ангажовања.²¹ Поменути манастир Ресави је својом улогом у последњим деценијама постојања српске државе средњег века оставио дубок траг и одредио целу једну

¹⁵ Šidak, *Kopitarovo bosansko evanđelje*, 111–125; Мошин, *Ћирилски рукописи*, 126–128 (бр. 5), Албум Т. 16, 20–23; Харисијадис, *Илуминација рукописа*, 103–104; Максимовић Ј., *Сликарство минијатури*, 178, 180, 181–182, сл. 1, 13, 17, 23; eadem, *Српске средњовековне минијатури*, 112–113, сл. 127–129 (црно-бело); Ђурић, *Уметност у Босни*, 360.

¹⁶ Грујић, *Једно јеванђеље босанској иницијали*, 263–277; Ђурић, *Уметност у Босни*, 360; Гошић, *Одактирању Врујочкој јеванђељу*, 197–205.

¹⁷ Ђурић, *Уметност у Босни*, 358, наводи да су минијатуре и украс рукописа настали приликом рестаурације рукописа у XIV веку коју везује за 1326/27. годину када је настала једна пасхална таблица у којој се налазе подаци за прослављање ускрса до 1341–43. године. Cf. и Marava-Chatzinicolaou, *Toufexi-Paschou, Catalogue I*, 51–55, figs. 62–71; Grabar, *Les manuscrits grecs*, 68–69 (по. 40); Максимовић Ј., *Сликарство минијатури*, 181, сл. 8.

¹⁸ Cf. Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатури*, 63, 113–114, сл. 35–38 (колор), са свом старијом литературом.

¹⁹ Radojčić, *Stare srpske minijature*, XXIV–XXVIa; Харисијадис, *Илуминирани рукописи*, 255–256, Т. IV; eadem, *Илуминација рукописа*, 106–107; Максимовић Ј., *Сликарство минијатури*, 178, 180, сл. 4, 14, 19.

²⁰ Šidak, *Marginalia uz jedan rukopis*, 127–142; Šidak, *Dva priloga*, 146–149; Харисијадис, *Илуминација рукописа*, 107–109; Максимовић Ј., *Илустрације Млејачкој зборника*, 117–130 + 12 сл.; Максимовић Ј., *Сликарство минијатури*, 178, 180, 182–185, сл. 2,

16, 24, 29–30; Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатури*, 64, 114–115, сл. 39–40 (колор), 130–133 (црно-бело).

²¹ Radojčić, *Stare srpske minijature*, 48, Т. XXXVa–b.; Мошин, *Ћирилски рукописи* I, 61–67; Максимовић Ј., *Српске средњовековне минијатури*, 133–134. У бугарској литератури се занемарује у извори-ма јасно одређено Граматиково српско порекло и чињеница да је деловао у српском окружењу и за српске наручиоце, па се он означава као бугарски писар, а његови рукописи су неоправдано уведени и у прегледе бугарске илуминације (cf. нпр. Данчев, *Владислав Граматик*; Джурова, *1000 години бугарска рѣкописна книга*, 54, сл. 229–231).

Сл. 369. Символ јеванђелисте Марка и почетак његовог јеванђеља, *Николско четворојеванђеље*, БЧБ, л. 46^v–47^r

епоху српске писмености. У њему се налазио један од најпознатијих српских скрипторијума тог времена, у којем је спроведена и реформа српског језика.

После пада српске државе под турску власт њена књижевност и уметничко украшавање рукописа наставили су да живе у тешким околностима. Један део становништва селио се у Угарску и румунске земље, где је оснивао манастире у којима је настављао да негује своју традицију. Уметнички најквалитетније, а калиграфски и по украсу препознатљиве словенске рукописне књиге, писале су се надаље у Румунији, по потреби српском или бугарском редакцијом.

И Грци су тамо имали своја упоришта, па су одатле многи рукописи доспевали у православне манастире на територији под турском влашћу. Били су то најчешће репрезентативни примерци.²² У румунским, као и у словенским скрипторијима окупираног Балкана, у погледу украшавања рукописа, варијанти су мотиви и облици дефинитивно осмишљени углавном још у XIV веку. На време настанка ових рукописа указују тек поједини детаљи и извесне стилске одлике.

²² Cf. Проловић, *Сјуденичко четворојеванђеље*, 525–533 + 28 сл.